

УДК 94(477) «19»

В.Е. Савчинський
(м. Севастополь)

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА: ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.)

В статті розглянуто деякі аспекти цензурної політики уряду Російської імперії щодо періодичних видань протягом другої половини XIX ст.

Ключові слова: цензура, цензурна політика, преса, Російська імперія.

В статье рассмотрены некоторые аспекты цензурной политики правительства Российской империи по отношению к периодическим изданиям на протяжении второй половины XIX ст.

Ключевые слова: цензура, цензурная политика, пресса, Российская империя.

In the article some aspects of the censorship policy of the Government of the Russian empire during the second half of the nineteenth century for periodicals art reviewed.

Key words: censorship, censorship politics, Russian empire.

Одним з основних гасел ліберальних рухів, котрі, виступаючи за утвердження засад демократичного суспільства, намагаються модернізувати суспільну дійсність, є проблема вільної преси. Неодноразово питання свободи слова порушувалось у ході європейських революцій XIX ст. Адже в умовах нестворених та недосконалих демократичних інститутів модерного суспільства вільна преса мала відігравати ключову роль у формуванні громадянського контролю за владними структурами. В умовах того століття як у Європі, так і в Російській імперії преса була основним джерелом поширення інформації, що зумовлювало її надзвичайний вплив на формування громадської думки. З другої половини XIX ст. у країні відбувався стрімкий розвиток журналістики, що супроводжувався кількісним зростанням періодичних видань, на сторінках котрих з'являлися статті з різною тематикою. У цих умовах влада за допомогою механізмів цензури намагалася контролювати, спрямовувати, обмежувати різноманітну за змістом та аудиторним спрямуванням інформацію, що подавалася в цих виданнях. Саме добір методів та механізмів цензурного контролю за пресою становили певну частину інформаційної політики держави. Й у цій іпостасі об'єктивний аналіз сучасних відносин першої та другої в Україні неможливий без детального розгляду державної політики уряду Російської імперії щодо періодичних видань.

Науковою новизною даного дослідження є спроба розглянути деякі аспекти цензурної політики самодержавства щодо цих останніх, її втілення через відповідні органи, проаналізувати тематику матеріалів преси, яка викликала

занепокоєння у влади, і методи діяльності з недопущення їх до широкого загалу читачів.

Аналізу взаємовідносин цензури й преси присвячено праці таких дослідників як К.Арсеньєв, М.Лемке, Б.Балуєв, В.Чернуха П.Зайончковський та Г.Жирков¹.

Однією зі складових реформаторського курсу імператора Олександра II стала цензурна реформа 1865 р., котра започаткувала процес трансформації відповідного відомства в умовах капіталістичної модернізації, пристосування його у відповідності до вимог часу².

Передумовою запровадження згаданої реформи у Російській імперії став стрімкий розвиток журналістики протягом 50-х рр. XIX ст., що характеризувався значним зростанням кількості приватних періодичних видань. За даними публіциста К.Арсеньєва, в останні десять років (1845–1855 рр.) царювання Миколи I цензурою було дозволено випуск 6 газет і 19 журналів (серед яких були дитячі, медичні, модні), а вже у перші десять років (1855–1865 рр.) правління Олександра II – 66 газет та 156 журналів. Якщо право висвітлювати політичні події за Миколи I мали лише 2 газети, то в наступне десятиліття, хоч і неформально, воно поширилося на всі періодичні видання³. Йї тому ситуацію, що склалась у журналістиці протягом 1855–1862 рр. дослідники цензури називають періодом «всеохоплюючої гласності». Історик та державний діяч другої половини XIX ст. барон М.Корфа знайшов таке пояснення цьому явищу: «Влада не ставила собі за мету лібералізувати видавничу діяльність, ніяких законодавчих змін у цензурному законодавстві спочатку не передбачалось, але процес лібералізації відбувався стихійно, бо коли в суспільстві виникає потреба свободи слова, то ця потреба стає силою, котру неможливо зупинити»⁴.

В цих умовах однією з важливих тем суспільно-політичного життя Російської імперії наприкінці 50-х рр. XIX ст. залишалося селянське питання. Воно було ключовою проблемою минулої епохи, а його вирішення мало кардинально вплинути на подальший розвиток країни. Тому центральна влада прагнула не допустити його обговорення у пресі серед широкого загалу. Аби контролювати ситуацію довкола аграрної тематики, уникнути неконтрольованості висвітлення цієї проблеми у пресі, уряд встановив особливі вимоги щодо останнього. Так, у циркулярі від 16 січня 1858 р. цензорам не дозволялося допускати до друку статті, в яких би критично трактувалися розпорядження уряду щодо «селянських справ»⁵.

На наше переконання, урядова політика так званої «гласності» в журналістиці й літературі впродовж 1855–1862 рр. була «способом випуску пари з самодержавного механізму», котрий мав за мету вивільнити громадське невдоволення. Контрольоване урядовим чиновництвом управління цензурою хоча і було мало-ефективним, часто навіть імпульсивним, проте дозволяло реагувати на суспільну температуру, відкриваючи та закриваючи «заслони» для свободи слова.

Наступний етап у виробленні цензурної політики Російської імперії щодо періодичних видань пов'язаний із діяльністю міністра внутрішніх справ гра-

фа П.Валуєва (1861–1868 рр.), який вніс зміни у відносини влади й преси, застосувавши нові форми впливу на громадську свідомість. Зокрема, останній, аби протистояти поширенню невігідної для уряду інформації приватними виданнями, почав засновувати офіційні періодичні. За його безпосередньою участю було розпочато випуск офіційної урядової газети «Северная почта», редактором котрої став відомий тогочасний цензор О. Нікітенко. Цей крок уряду міністр внутрішніх справ обґрунтовував таким чином: «Суть та значення офіційної преси полягає перш за все в зменшенні кількості читачів неофіційних видань, а потім спростування завжди тенденційного і майже недобросовісного змісту матеріалів у цих виданнях»⁶. У цьому ж напрямку, з ініціативи П. Валуєва, було введено нову цензурну практику, яка передбачала таємне державне субсидування популярних серед населення періодичних видань, котрі погоджувалися подавати інформацію у вигідному для уряду світлі. Таке сприяння могли отримати не тільки періодичні видання, а й відомі публіцисти⁷. З 1862 р. з метою формування позитивного міжнародного іміджу імперії Романових, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, почала передаватись офіційна інформація про події в країні до міжнародних інформаційних агентств, зокрема, лондонського «Рейтер»⁸. Поряд із забезпеченням непрямого впливу на журналістику та пресу уряд намагався одночасно посилити охоронно-поліційні функції цензури, вдаючись на початку 60-х рр. XIX ст. до поступової передачі відповідних повноважень від Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ. Цю систему було закріплено новим статутом, затвердженим від 6 квітня 1865 р., відомим в історії журналістики під назвою «Тимчасові правила про цензуру і друк»⁹.

Останній влада презентувала, як такий, що відкривав можливості для більшої свободи слова, котрий мав створювати сприятливі умови для видавців та журналістів. Так, перша частина цього закону передбачала можливість, за бажанням власників, звільняти від попередньої цензури всі періодичні видання, що існували в обох столицях – Москві й Петербурзі, а також оригінальні твори обсягом не менші ніж 10 друкованих сторінок і твори перекладної літератури – не менше ніж 20 друкованих сторінок. У інших регіонів від попередньої цензури звільнялися лише державні, університетські газети та видання стародавньої класичної літератури. В другій частині закону зазначалося, що коли у періодичних виданнях або оригінальних творах порушувалися цензурні норми, то автори чи інші відповідальні особи підлягали судовому переслідуванню, а щодо періодичних видань передбачалися ще й адміністративні стягнення. Частина третя закону констатувала, що цензура повністю підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ, безпосереднє відання нею належало такому його підрозділу, як Головне управління у справах друку (далі ГУД)¹⁰.

«Тимчасові правила про цензуру і друк від 6 квітня 1865 р.» вступали в дію з 1 вересня того ж року¹¹. Цей закон також передбачав, що кожній редакція чи власник безцензурного видання, після отримання ним дозволу МВС мало внести завдаток, котрий у разі порушення ним правил конфісковувався. З метою

контролю за дотриманням норм цензурного законодавства, щоденні та щотижневі видання після їхнього опублікування мали передаватися до відповідних комітетів для додаткового перегляду цензором¹².

Для решти підцензурних періодичних видань процедура залишалася без змін. Так, кожна стаття мала відправлятися на розгляд цензора, який мав подати свій висновок у термін, котрий би не перешкоджав вчасному виходу номера часопису. В журналі ресстрації рукописів поданих до цензурного комітету робився відповідний запис із відміткою про її схвалення чи заборону. Статут регулював тематику періодичних видань. Зокрема, стаття 73 регламентувала порядок видання газетних публікацій, що стосувались імператора й членів його родини. Вони мали друкуватися тільки з дозволу міністра імператорського двору. Приватним виданням і видавництвам, зазначалося у статті 74, дозволялося друкування законів та офіційних розпоряджень уряду тільки після їхнього опублікування в офіційних документах Сенату. Також стаття 75 обмежувала свободу слова при висвітленні судових справ, матеріалів досудового слідства, забороняла поширювати особистісні образи тощо¹³.

Порушення цензурного статуту підпадали під дію статей з «Уложення про покарання». Так, друк матеріалу у періодичному виданні без дозволу цензури, який хоч і не містив недозволеного, підлягав штрафу в розмірі 50 руб. за кожний номер чи опубліковану статтю. За видання забороненого цензурою матеріалу редактор перший раз мав сплатити 50 руб. штрафу, другий – 100 руб., третій – 200 руб.¹⁴ За нормами ряду статей закону (ст. 1035–1045) суд взагалі міг закрити друкарню чи періодичне видання, якщо у них публікувалися заклики до страйку або зміни державного ладу тощо.

В правовому відношенні зміст та тематика статей періодичних видань, окрім цензурного статуту, регулювались ще й циркулярами ГУД, розпорядженнями міністра внутрішніх справ, постановами генерал-губернаторів. У кожного цензурного комітету чи окремого його представника для керівництва в роботі знаходився «Список распоряджений г. министра внутренних дел, объявленных редакциям газет на основании ст. 140 уст. о цензуре и печати и сохраняющих обязательно силу», котрий включав розпорядження з 1876 по 1897 рр.¹⁵ Згадана стаття статуту була спрямована проти недопущення опублікування статей у періодичних виданнях так званого «шкідливого змісту»¹⁶. Водночас суспільно-політичне життя імперії характеризувалося наростанням активності антисамодержавних терористичних сил; у відповідь уряд вдався до посилення репресивних цензурних заходів. «Тимчасові правила в справах цензури та друку 1865 р.» поступово доповнювалися ще рядом нормативно-правових актів. Так, згідно з постановою Ради міністрів від 13 червня 1867 р., аби надрукувати матеріали й звіти дворянських, земських, міських зборів, необхідно було отримати дозвіл губернського начальства. Новий закон від 14 червня 1868 р. давав право міністру внутрішніх справ призупиняти на деякий час роздрібний продаж періодичних видань, які грубо порушували норми цензури. А за законом від 6 липня 1872 р. за опублікування статті без відповідного дозволу

міністр внутрішніх справ міг накласти арешт на тираж видання або взагалі закрити його. Законами від 30 січня 1870 р. і 4 лютого 1875 р. журналістам заборонялося висвітлювати в періодичній пресі матеріали судових процесів¹⁷. Ведучи боротьбу з революційно-терористичними організаціями, МВС протягом 1879–1882 рр. випустило ряд розпоряджень, котрим заборонило висвітлювати матеріали судових засідань, де розглядалися справи, пов'язані з політичними злочинами (20 січня 1879 р.), згодом – повідомляти про політичні арешти та хід слідства у цих справах (18 січня 1880 р.), й, нарешті, публікувати взагалі будь-які відомості про політичні злочини (29 вересня 1882 р.)¹⁸.

Загибель імператора Олександра II внаслідок терористичного акту сколихнула суспільну свідомість. Уряд вдався до так званої «політики затискання гайок», котра в першу чергу торкнулася свободи слова і преси. Так, у 1881 р. ГУД розповсюдив циркуляр, яким наказав цензорам не пропускати статей, котрі навіть побіжно натякають на необхідність зміни існуючого державного ладу, недостатність патріотизму у вищих верствах суспільства та їх байдужість до інтересів народу¹⁹. Особливого значення в той період набував закон від 14 серпня 1881р., який надавав право генерал-губернаторам у разі оголошення надзвичайного стану в губернії чи повіті закривати всі газети й журнали²⁰. У 1881–1882 рр. вийшов ряд розпоряджень ГУД про боротьбу з розповсюдженням чуток і відомостей стосовно селянського землекористування й землеволодіння, життя селян після реформи²¹. Розпорядженнями 1881, 1882 і 1898 рр. МВС і ГУД заборонили друк статей у журналах і газетах, котрі торкалися питань, пов'язаних з університетським життям, а саме заворушеннями в середовищі студентів, покараннями їх та внутрішніми порядками як світських, так і духовних навчальних закладів²².

Зважаючи на суспільно-політичну обстановку в імперії уряд намагався контролювати не тільки соціально-політичну тематику статей у пресі, а й втручався в зміст гуморесок. Зокрема у квітні 1885 р. було розповсюджено циркуляр ГУД, котрий вказував цензорам про необхідність звернення особливої уваги на гумористичні публікації й анекдоти, оскільки в них можуть міститись образливі речі стосовно конкретних службовців та чиновників узагалі.

В умовах загострення робітничого питання на початку 1890-х рр. з'явилися циркуляри, котрі заборонили вміщувати будь-які матеріали про зарплату робітників, конфлікти останніх з роботодавцем, а тим більше про їх виступи²³.

Результатами посилення цензурних норм і пильності відповідних органів, як зазначав П.Зайончковський, за порушення законодавства протягом 1881–1894 рр. періодичні видання зазнали 174 адміністративних стягнень (за перші 7 років – 104, за інші – 70), 15 їх узагалі припинили своє існування²⁴.

У полі зору цензури завжди знаходилося зокрема національне питання. Після проголошення заборон на українське книговидання Валуєвським циркуляром та Емським указом необхідно було ліквідувати й дискусії стосовно мовного питання. Це завдання реалізовувалося циркуляром ГУД від 24 лютого 1881 р., котрий містив такі настанови цензорам: «Не дозволять к напечатанию

статей пропагандующих мысль о чествовании поэта Шевченко и говорящих о необходимости введения малорусского наречия в церковной проповеди, школе и вообще относится с особой внимательностью к статьям о малорусском наречии»²⁵. Подібного спрямування був також циркуляр ГУД від 15 березня 1898 р., розісланий відповідним комітетам й окремим цензорам. У ньому останнім рекомендувалося проявляти особливу уважність до статей та створів в яких йшлося про ювілей польського поета А. Міцкевича і не допускати до опублікування ті рукописи та гранки статей, де цій події надавалося політично-го й національного забарвлення²⁶.

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. влада Російської імперії, реагуючи на загострення ситуації, вибудовувала відповідним чином цензуру, обмежуючи появу у пресі статей, де б не те щоб критикувалася тогочасна соціально-політична дійсність, а й просто описувалися гострі проблеми. В умовах прискороеного розвитку журналістики, створення нових періодичних видань уряд імперії вдосконалював цензурне законодавство, доповнюючи його окремими розпорядженнями. Ці заходи дозволяли йому контролювати інформаційні потоки, впливати на суспільну думку та стримувати поширення і розголос негативних соціально-економічних, політичних, культурних й особистісно-побутових аспектів з життя Російської імперії другої половини XIX ст.

¹ *Арсеньев К.* Законодательство о печати. – СПб., 1903. – 264с.; Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1965 годов. – СПб., 1904. – 515с.; *Балуев Б.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. – М., 1971. – 254 с.; *Чернуха В.* Правительственная политика в области печати: 60-70-е годы XIX века. – Л., 1989. – 205 с.; *Зайончковский П.* Российское самодержавие в конце XIX века. – М., 1970. – 444 с.; *Жирков Г.* История цензуры в России XIX – XX вв. – М., 2001. – 368 с.

² *Арсеньев К.* Указ. соч. – С.102.

³ Там же. – С.2.

⁴ *Лемке М.* Указ. соч. – С-Пб., 1904. – С.11.

⁵ *Жирков Г.* Указ. соч. – М., 2001. – С.108.

⁶ *Чернуха В.* Указ. соч. – Л., 1989. – С.42.

⁷ *Жирков Г.* Указ. соч. – С.131.

⁸ *Чернуха В.* Указ. соч. – С.42.

⁹ *Лемке М.* Указ. соч. – С.391–392.

¹⁰ Полный свод законов Российской империи. Книга 2 Т.VIII–XVI. – СПб., 1911. – 4679 с.

¹¹ *Лемке М.* Указ. соч. – С.391–392.

¹² Там же. – С.393.

¹³ Полный свод законов Российской империи. – С.3347.

¹⁴ Там же. – С.3686–3687.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України м. Києва (Далі – ЦДІАК) – Ф.294. – Оп.1. – Спр.4а – Арк.178–179.

¹⁶ Полный свод законов Российской империи. – С.3350.

¹⁷ *Чернуха В.* Указ. соч. – С.78–79.

¹⁸ ЦДІАК – Ф.294 – Оп.1. – Спр.4а. – Арк.178–179.

¹⁹ Там же. – Арк.120.

²⁰ *Балуев Б.* Указ. соч. – С.35–36.

²¹ ЦДІАК – Ф.294 – Оп.1. – Спр.4а. – Арк.136.

²² Там же. – Арк.178–179.

²³ Там же. – Арк.179.

²⁴ *Зайончковский П.* Указ. соч. – С. 280–281.

²⁵ ЦДІАК. – Ф.293. – Оп.1. – Спр.552. – Арк.292.

²⁶ ЦДІАК – Ф.294. – Оп.1 – Спр.4а. – Арк.89.